

Výskum historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny

J. Špulerová, F. Petrovič, D. Štefunková: *Research of Historical Structures of Agricultural Landscape. Život. Prostr., Vol. 44, No. 4, p. 187 – 190, 2010.*

The present cultural landscape is the result of an interaction between man and nature continuing for several thousand years. The most significant interventions in the landscape in former communist countries started in the second half of the 20th century and were linked with the intensification of agriculture. The original and preserved agricultural landscapes, where human activities through history consciously transformed the environment, can be described as historical agricultural landscapes. Historical structures of agricultural landscapes are types of cultural landscape that contain, within a geographic area, both natural and manmade features that typify connected activities, and a cultural expression bearing on past events or patterns of physical development. Historical structures of agricultural landscapes have irreplaceable ecological, cultural and historical value. They are now becoming rare, however, making them even more valuable on a European scale. Due to complex trends in society, these landscapes have been marginalized, and they are no longer interesting from a production perspective. In most countries, they are not the object of any special protection, and they represent an area where misunderstandings and lack of communication between strict nature conservation and the protection of cultural heritage is common. As with other cultural landscapes, depending on continued management to ensure their qualities – simply protecting them (as is common with nature resources) will not suffice.

K zachovaniu rozmanitosti podmienok a foriem života na Zemi významnou mierou prispieva aj kultúrna diverzita krajiny. Význam prepojenia medzi kultúrnymi a prírodnými fenoménmi je v tom, že sa zároveň zabezpečuje spätosť histórie s ekologickými, krajinárskymi a estetickými hodnotami územia, ktoré sú súčasťou prírodného a kultúrneho dedičstva na Slovensku. Ak chceme pochopiť krajinu a ľudí súčasnosti, musíme poznať krajinu minulosti. Historický aj súčasný spôsob využívania krajiny – druhotná krajinná štruktúra – veľa napovedá o ekonomicko-sociálnej situácii miestnej komunity, ale aj celej spoločnosti. Skúmanie vývoja využitia krajiny zasa odráža spôsob, akým sa obyvateľstvo vyrovnáva so spoločensko-politickými vplyvmi, resp. zmenami. Pri druhotnej krajinskej štruktúre z priestorového a z časového hľadiska rozlišujeme (Jančura, 1998):

- *Súčasnú krajinnú štruktúru (SKŠ)* – vyjadruje aktuálny stav povrchu, spravidla v časovom rozmedzí piatich rokov vo vzťahu k súčasnosti.

- *Historické krajinné štruktúry (HKŠ)* – reprezentujú staršie časové horizonty, a často sa javia ako „izolované“ relikty.

Príspevok je zameraný na historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny, ktoré neboli zasiahnuté procesom kolektívizácie a intenzifikácie poľnohospodárstva a významne prispievajú k zvyšovaniu biodiverzity krajiny.

Historické krajinné štruktúry

V krajine sú zachované niektoré historické krajinné štruktúry ako pamäť krajiny. Historické štruktúry krajiny (Huba a kol., ed., 1988) sú všade tam, kde zámerná aktivita človeka v priebehu histórie markantne pretvárala prírodu, pričom prejavy týchto historických transformácií nie sú odstránené či prekryté súčasnými spôsobmi využívania krajiny (konštrukčno-deštrukčnou intervenciou technológií 2. polovice 20. storočia – industrializovaným poľnohospodárstvom,

Obr. 1. Zachovaná štruktúra pozemkov a medzí v oblasti rozptýleného osídlenia obce Hriňová. Foto: F. Petrovič, 2010

priemyselnou výrobou, výstavbou, dopravou, ťažbou a pod.). Historické krajinné štruktúry teda predstavujú špecifický, dobovo ohraničený a priestorovo neustále sa zmenšujúci subtyp krajinných štruktúr. Možno ich charakterizovať aj ako hmotnú časť nehnuteľného kultúrneho dedičstva so zreteľným uplatnením sa v priestore (Huba a kol., ed., 1988). Historické krajinné štruktúry majú fraktálny, útržkovitý charakter. Sú však pozostatkom bývalej kontinuálnej krajiny, a preto sú v nej nesmierne cenným fenoménom. Majú vlastnú hodnotu, či už sú biologického, alebo antropického charakteru. Tieto faktory sú predpokladom chápania krajiny ako integrovaného celku, kde rovnako prírodné, ako aj pretvárajúce činnosti, človekom vyvolané, ju formujú podľa príbuzných až totožných zákonov (Supuka, 1998).

Krajina zároveň vytvára východisko, na základe ktorého možno definovať kultúrne dedičstvo každého regiónu. Historické krajinné štruktúry v Atlase krajiny SR z r. 2002 reprezentujú vinohradnícke oblasti a oblasti s tradičným spôsobom využívania (napr. historická krajinná štruktúra s drobnými poľnohospodárskymi stavbami, tradičná lúčno-pasienková krajina atď.) a oblasti tradičnej kultúry (Podolák a kol., 2002).

Záchrana, obnova a využitie prvkov kultúrneho dedičstva vyplývajú zo zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu. Ochrana sa v prevažnej miere viaže na tri základné kategórie:

- *historické sídelné štruktúry* (archeologické lokality, svetové dedičstvo, pamiatkové rezervácie, pamiatkové zóny, súbory pamiatkovo chránených objektov),
- *historické krajinné štruktúry* (historická zeleň – pamiatkovo chránené parky),
- *historické objekty* (národné kultúrne pamiatky).

Najväčšia starostlivosť sa venuje ochrane hnuiteľných a nehnuteľných pamiatok zapísaných v Ústrednom zozname kultúrnych pamiatok Slovenskej republiky. O ochranu týchto najcennejších kultúrnych pamiatok by sa v zmysle zákona mali starať ich vlastníci podľa pokynov pamiatkárov.

Súčasťou kultúrneho dedičstva sú i ďalšie skupiny objektov a prvkov nehmotnej povahy, ktorých akceptovanie je sice nad rámec súčasnej legislatívy, ale ich záchranu treba presadzovať. Možno k nim zaradiť aj krajinárske prvky (napr. systémy starých vodných tokov, tajchy, mozaiky pôvodnej poľnohospodárskej kultúrnej krajiny, terasové polia, pôvodnú štruktúru polí, medze, aleje a rozptýlené

osídlenie), ktoré dotvárajú pôvodný ráz krajiny a jej *genius loci*. Tieto prvky ostávajú dosiaľ nedocenené, snáď preto, že sa zdajú bežné. Z krajinárskeho hľadiska sa uvedené diela (objekty, areály, štruktúry) javia ako dobre definovaná skupina prvkov (štruktúr) krajiny, ktoré pri jej štúdiu nemožno obísť. Takýto krajinársky pohľad dovedie nielen k novým poznatkom o historických dielach, ale aj k novým hodnotám týchto diel, a teda k novým dôvodom na ich ochranu.

V súlade s Európskym dohovorom o krajine je cieľom Slovenskej republiky identifikovať a vymedziť typy krajiny s ohľadom na zvláštne hodnoty. Práve takýmto špecifickým typom krajiny Slovenska sú územia so zachovaným historickým poľnohospodárskym využívaním, resp. zachovanými prvkami historickej poľnohospodárskej štruktúry. Veľkým negatívom pre krajinu v 2. polovici 20. storočia bol proces kolektivizácie. Sceľovaním pozemkov sa stratili poľnohospodárske prvky a štruktúry, ktoré dotvárali krajinu a jej ráz aj niekoľko storočí.

Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny

Poľnohospodárska krajina zaberá približne polovicu územia Slovenska a má dôležité postavenie z hľadiska produkčného potenciálu, i z ekologického hľadiska. Špecifickými prvkami, ktoré významne prispievajú k zvyšovaniu biodiverzity krajiny, sú *historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny* (Dobrovodská, 2000). Predstavujú mozaikovitité štruktúry extenzívne využívaných maloplošných prvkov orných pôd a trvalých poľnohospodárskych kultúr (trvalé trávne porasty, vinice a vysokokmenné sady), resp. v súčasnosti nevyužívaných plôch s nízkym stupňom sukcesie. Ich

tvar, členenie, orientácia, veľkosť, typ využitia, formy reliéfu (medze) a ďalšie vlastnosti, ako aj regionálne či lokálne odlišnosti, sú výsledkom interakcie prírodných podmienok, geografickej polohy, kultúrnohistorického a hospodárskeho vývoja. Vznikali postupnou sukcesiou aj niekoľko storočí. Najvýznamnejšie zdroje biodiverzity sú viazané predovšetkým na medze, ale aj okraje poľných ciest, pôvodné lúky, pasienky, trvalé trávne porasty na bývalých poliach opustených po kolektivizácii, avšak nezasiahnutých intenzifikáciou, rôzne podmáčané, resp. vysoko skeletnaté plôšky. Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny (HŠPK) s medzami majú nenahraditeľnú úlohu aj pri zadržiavaní vody v krajine a pri protieróznej ochrane pôdy z hľadiska klimatických zmien. Tieto krajinné štruktúry dodávajú krajine neopakovateľný ráz, sú objektom vedeckého výskumu (Huba a kol., ed., 1988; Miklós a kol., 1996; Jančura, ed., 2004) a predstavujú potenciál pre rozvoj turizmu. Viazu sa často na oblasti laznického a štálového osídlenia, ako aj iné marginálne oblasti, ktoré neboli z rôznych dôvodov (členitého reliéfu, neúrodnej kamenitej pôdy, ťažšej dostupnosti) dotknuté intenzifikáciou poľnohospodárstva (obr. 1).

Ochrana biodiverzity poľnohospodárskej krajiny a jej historických štruktúr vyplýva aj z mnohých národných a medzinárodných dokumentov (Dohovoru o biologickej diverzite, Európskeho dohovoru o krajine, Rámcovej smernice o vodách a pod.). V súvislosti s plnením medzinárodných dohovorov prijala Slovenská republika mnoho strategických, koncepčných a programových dokumentov, do ktorých je zahrnutá ochrana, manažment alebo plánovanie krajiny. Medzi ne patrí napr. Stratégia, zásady a priority štátnej environmentálnej politiky (1993), Národný environmentálny akčný program

(1996, 2004), Národná stratégia trvalo udržateľného rozvoja SR (2001), Koncepcia územného rozvoja Slovenska (2001), Koncepcia rozvoja vidieka (1998), Plán rozvoja vidieka (1999), Program rozvoja vidieka SR 2007 – 2013, Koncepcia ochrany prírody a krajiny (2006), Program obnovy dediny (1997), Stratégia Slovenskej republiky pre kohézný fond 2004 – 2006 časť životné prostredie, Operačný program Životné prostredie na programové obdobie 2007 – 2013, Koncepcia rozvoja pôdohospodárstva na roky 2007 – 2013 a ďalšie. Hodnotenie a potreba ochrany a zachovania HŠPK sa premieta aj do mnohých regionálnych alebo lokálnych územných a plánovacích dokumentov. HŠPK nemajú doposiaľ na Slovensku zabezpečenú špeciálnu legislatívnu ochranu ani podľa zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, ani podľa iných legislatívnych noriem. Keďže na Slovensku chýbajú poznatky o rozšírení HŠPK a o ich súčasnom stave, ktoré by mohli poslúžiť ako vhodný podklad na hodnotenie ich významnosti a ohrozenosti, ako aj prípadný návrh legislatívnych opatrení, Ústav krajinej ekológie SAV rieši v súčasnosti projekt zameraný na mapovanie a inventarizáciu HŠPK v rámci celého Slovenska. Cieľom je poznať stupeň významnosti biodiverzity biotopov viazaných na tieto štruktúry, ich ekologické a socioekonomické podmienky. Inventarizácia HŠPK sa realizuje na základe terénneho prieskumu s využitím metód diaľkového prieskumu Zeme (Špulerová a kol., 2009). Pre potreby terénneho mapovania bol navrhnutý kľúč, ktorý definuje základné znaky HŠPK (obr. 2).

* * *

Poľnohospodárska krajina so zachovanými historickými krajinnými štruktúrami, tradičným alebo prírodou

Obr. 2. Kľúč k mapovaniu historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny

Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny
<p>predstavujú v krajine prevažne tradičné extenzívne obhospodarované polia, lúky, pasienky, ovocné sady a vinohrady, resp. opustené, v súčasnosti nevyužívané plochy s nízkym stupňom sukcesie, ktoré neboli zasiahnuté intenzifikáciou a sú charakterizované nasledujúcimi znakmi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zachovaná pôvodná maloplošná štruktúra (pattern) pozemkov a / alebo • zachovaný spôsob využívania počas kolektivizácie poľnohospodárstva v období socializmu a / alebo • zachované tradičné formy pôvodného antropogénneho reliéfu a / alebo • zachované znaky používania tradičných technológií obhospodarovania

blízkym spôsobom hospodárenia na pôde, so zastúpením prirodzených a poloprirodzených typov ekosystémov je významnou súčasťou kultúrneho dedičstva.

V súčasnosti sa na celosvetovej aj európskej úrovni ako odpoveď na globalizačné trendy v poľnohospodárstve, ktoré majú v niektorých regiónoch priam likvidačný dosah na výmeru poľnohospodársky využívaných plôch, hľadajú optimálne riešenia multifunkčného využívania poľnohospodárskej krajiny. Popri produkcii potravín vzrastá dopyt spoločnosti po rekreačných, estetických, ekostabilizačných a environmentálnych službách krajiny. V súvislosti s historickou poľnohospodárskou krajinou chápeme potrebu jej zachovania ako zdroja identity, historických informácií o poľnohospodárskych technológiách, o zvykoch, tradíciách, vlastníctve pôdy a pozemkovej štruktúre ako dôsledku právnych a ekonomicko-politických pomerov tej-ktorej doby. Hľadáme nové využitie pre historické krajinné štruktúry vychádzajúce z aktuálnych trendov v agrárnej politike, ale aj z potrieb a predstáv regiónov a obcí. Predovšetkým treba skompletizovať informácie o týchto štruktúrach, o miere ich súčasného zachovania. Genéza historických diel (štruktúr), ich vznik v krajine, ich pohyb v nej, a napokon aj ich zánik, je v zásade podmienená spoločensko-ekonomickými, ako aj prírodnými danosťami.

Ako príklad možno uviesť oblasti rozptýleného osídlenia. Mnohé kopiane vznikli v období valašskej kolonizácie. Táto kolonizácia, podmienená určitými historicko-spoločensko-ekonomickými okolnosťami, mala i priestorový prejav. Do pôvodnej neosídlennej lesnej krajiny začali prenikať enklávy poľnohospodárskej oračínovo-lúčnej krajiny, zvyčajne s roztrúsenými vidieckymi sídlami – kopianicami. Tento pohyb bol však pod výraznou „priestorovou kontrolou“ prírodných podmienok, najskôr sa osídľovali najdostupnejšie a hospodársky najpriaznivejšie polohy. Tak ako pri vzniku, stojí aj pri zániku tejto krajiny zmena sociálnych a hospodárskych pomerov. Prechod na kolektívizované a mechanizované socialistické poľnohospodárstvo spôsobil, že mnohé z týchto starých, poľnohospodársky využívaných plôch sa stali bezvýznamnými.

Z dôvodu zmeny hospodárskeho využívania krajiny (znížením až zlikvidovaním chovu dobytká a oviec), ostávajú niektoré plochy trvalých trávnych porastov nevyužitú, čo umožňuje šírenie burinných druhov bylín a tráv, samonáletu drevín, sekundárnu sukcesiu krajiny. Miestami sa vyskytuje aj narušenie biodiverzity a devastácia krajiny. Hrozí, že v týchto územiach v dohľadnom čase nastane nenávratný pokles až strata biodiverzity viazanej na tieto špecifické biotopy v dôsledku ich opúšťania a následnej rýchlo postupujúcej sukcesie lesa, alebo pod tlakom investičnej výstavby, ktorá znižuje diverzitu krajiny, nerešpektujúc biologicko-ekologické hodnoty územia.

Krajinnokoekologický a kultúrnohistorický význam HŠPK spolu s ich vysokou ohrozenosťou a existenčnou

závislosťou od poľnohospodárskej činnosti sú výzvov na hľadanie cesty ako ich uchovať pre ďalšie generácie. Keďže sa vyskytujú prevažne v marginálnych horských a podhorských regiónoch s vážnymi ekonomickými a demografickými problémami, typickými pre takéto územia, je finančná pomoc štátu nevyhnutná. Jednou z foriem dotácií pre poľnohospodárov by bola možnosť čerpať podporu z agroenvironmentálnych programov, kde by HŠPK mohli byť zaradené medzi významné krajinné prvky.

Príspevok vznikol ako výstup vedeckého projektu GP 3/152/08 Revitalizácia krajiny v nových socioekonomických podmienkach v rámci Vedeckej grantovej agentúry MŠ SR a SAV.

Literatúra

- Dobrovodská, M.: Historická krajinná štruktúra – Liptovská Teplička. Život. Prostr., 34, 2000, 5, s. 267 – 269.
- Huba, M. a kol. (ed.): Historické krajinné štruktúry. Bratislava : Ochrana prírody, odborná príloha spravodaja MV SZOPK, 1988, 62 s.
- Jančura, P.: Súčasné a historické krajinné štruktúry v tvorbe krajiny. Život. Prostr., 32, 1998, 5, s. 236 – 240.
- Jančura, P. (ed.): Historické krajinné štruktúry vo vzťahu k vývoju poľnohospodárskeho využívania zeme. Banská Bystrica : Partner, 2004, 115 s.
- Miklós, L. a kol.: Prírodné podmienky a kultúra využitia krajiny. Kultúrno-historické a krajinnokoekologické podmienky rozvoja Banskej Štiavnice, Svätého Jura a Liptovskej Tepličky. Banská Štiavnica : Nadácia UNESCO-Chair for Ecological Awareness, 1996, 102 s.
- Podolák, J. a kol.: Tradičný spôsob využívania a tradičná kultúra. In: Atlas krajiny Slovenskej republiky, 1. vyd., Bratislava : MŽP SR, Banská Bystrica : SAŽP, 2002, s. 139
- Supuka, J.: Vegetačné formácie ako nástroj tvorby krajiny. Život. Prostr., 32, 1998, 5, s. 229 – 232.
- Špulerová, J., Dobrovodská, M., Štefunková, D., Halabuk, A.: Metodika mapovania historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny. In: Kontrišová, O., Ollerová, H., Vaľka, J. (eds.): Monitorovanie a hodnotenie stavu životného prostredia VIII. Zvolen : FEE TU vo Zvolene a ÚEL SAV vo Zvolene, 2009, s. 209 – 215.

Ing. Jana Špulerová, PhD., jana.spulerova@savba.sk

Ing. Dagmar Štefunková, PhD.,

dagmar.stefunkova@savba.sk

Ústav krajinnej ekológie SAV, Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

Doc. RNDr. František Petrovič, PhD., Katedra ekológie a environmentalistiky Fakulty prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra, fpetrovic@ukf.sk